

УДК 016:94 (477)

DOI: <https://doi.org/10.35774/gsip2025.01.112>

Михайло ЮРІЙ

*доктор історичних наук, професор
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Чернівці, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Назар ХРИСТАН

*кандидат історичних наук
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Чернівці, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ: ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАНЕПАД

Анотація. Українські козацькі збройні сили як суто військове формування склалися із сухопутних сил і військового флоту. За системою комплектування підрозділів, їх матеріально-технічним забезпеченням, грошовим і речовим утриманням особового складу, а також за способом відбування козаками служби збройні сили Війська Запорозького не були регулярною армією. Утім, не були вони і ситуативно скликаним ополченням мирних мешканців. Насправді українські козацькі збройні сили становили укомплектоване на корпоративній основі військово-ієрархічне формування з числа визнаних козаками осіб, професійних вояків, яких приймали на службу як добровольців або мобілізували за наказом запорозької влади. Структура військових підрозділів і чисельність їх особового складу змінювалися залежно від конкретної воєнно-політичної ситуації, від наявності людських та матеріальних ресурсів, якими могла скористатися запорозька влада, а також залежно від бойових завдань, що їх належало виконати війську. Попри відсутність у цій сфері уніфікації, сталим було те, що в козацьких збройних силах основним тактичним формуванням залишався полк, чисельність особового складу якого коливалася від кількох сотень до кількох тисяч вояків. Практика участі козацького війська у бойових діях під час різних воєнних кампаній підтвердила загалом доволі високу надійність системи військового управління та організаційної структури військових підрозділів Війська Запорозького.

Ключові слова. Запорозька Січ, Гетьманщина, Визвольна війна, козацтво, реєстрове військо.

Mykhailo YURIY

Doctor of History, Professor

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Chernivtsi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Nazar KHRISTAN

PhD in History

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Chernivtsi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

UKRAINIAN COSSACK ARMED FORCES: STAGE OF FORMATION AND DECLINE

Abstract. The Ukrainian Cossack armed forces as a purely military formation consisted of land forces and a naval fleet. According to the system of staffing units, their material and technical support, monetary and material maintenance of personnel, as well as the way the Cossacks served, the armed forces of the Zaporozhian Army were not a regular army. However, they were not a situationally convened militia of civilians. In fact, the Ukrainian Cossack armed forces were a military-hierarchical formation staffed on a corporate basis from among the recognized Cossacks, professional soldiers who were accepted into service as volunteers or mobilized by order of the Zaporozhian authorities. The structure of military units and the number of their personnel changed depending on the specific military-political situation, on the availability of human and material resources that the Zaporozhian authorities could use, and also depending on specific military-political situation, the availability of human and material resources that the Zaporozhian authorities could use, and also depending on the combat missions that the army had to perform. Despite the lack of unification in this area, it was constant that in the Cossack armed forces the main tactical formation remained the regiment, the number of personnel of which ranged from several hundred to several thousand soldiers. The practice of participation of the Cossack army in combat operations during various military campaigns confirmed the generally quite high reliability of the military command system and the organizational structure of the military units of the Zaporozhian Army.

Keywords: Zaporozhian Sich, Hetmanate, War of Liberation, Cossacks, registered army.

Постановка проблеми. Козацькі війська були організовані спочатку задля оборони Києворуських земель, що згодом увійшли до складу Великого Князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, від тотального наступу степових орд Східного Світу і Великого Степу. Потім вони брали активну участь на боці Речі Посполитої у війнах з Московським царством, а згодом, з XVII ст., під час Визвольної війни проти самої Польщі. В період, що отримав назву «Руїна», через невирішеність власного внутрішнього і зовнішнього політичного курсу, вищезгадані війська воювали супроти один одного, в тому числі, як правило, в союзі з різними сусідніми імперіями, якими і були інкорпоровані.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми українських козацьких збройних сил розглядаються у працях Апанович О. [Апанович, 1969], Брехуненка В. [Брехуненко, 1997], Горобця В. [Горобець, 1997], Гуржія О. [Гуржій, 1996], Крип'якевича І. [Крип'якевич, 1936], Крупницького Б. [Крупницький, 2008], Мицика Ю. [Мицик, 1998], Окиншевича Л. [Окиншевич, 1948], Смолія В., Степанкова В. [Смолій, Степанков, 1995] та інших.

Мета нашого дослідження – дослідити етапи становлення та занепад українських козацьких збройних сил.

Виклад основного матеріалу. Зародження українських збройних сил як початків особливої політичної організації в XVI ст. відбулося за бар'єром Дикого Поля і Дніпровських порогів, на острові Мала Хортиця, куди не могли досягнути війська Корони Польської, Великого Князівства Литовського і Кримського ханства. Підконтрольна виниклому Війську Запорозькому територія простягалася по обидва береги Дніпра від річки Синюхи до верхів'їв рік Орели і Самари. Січ була пристанищем для антифеодальних елементів не тільки Корони Польської, але й Великого Князівства Литовського.

Запорозька Січ і Українська Гетьманщина Богдана Хмельницького виникли пізніше, ніж державність польська (з X ст.), литовська (з XIII ст.), молдавська (XIV ст.) і кримськотатарська (XV ст.). Тільки внаслідок великих перемог у Визвольній війні 1648-1657 рр. Гетьманщина отримала визнання, юридичне оформлення і кордони. На етапі росту і максимальної сили (середина XVI ст. – 1657 р.) «сфера претензій» козацтва не виходила за етнічні кордони українського народу, тобто козацтво в цілому виконувало захисну роль навіть при набігах на узбережжя Малої Азії [Брехуненко, 1997, С. 169].

В екстремальних умовах важко створити високоорганізовану державну структуру. Серед сербів, блокованих турками у Чорногорії, відродилися племінні утворення. Воєнно-промислові ватаги запорожців у оточенні степовиків повернулися до воєнної демократії.

Гіпертрофія козацької волі межувала з охлократією [Горобець, 1997, С. 359]. Дніпро не розділяв, а об'єднував козацтво. По басейну Дніпра в епоху середньовіччя йшло пересування з півночі на південь давньоруської воєнної сили. Козача відсіч полякам і унії йшла у протилежному напрямку. Козацькі повстання, зароджуючись на Запоріжжі, йшли через Чигирин коридором повз

Дніпро і поширювалися звідти на захід, у бік Червоної Русі, де була найбільша щільність українського етносу. Так було під час повстання К. Кониського 1591–1593 рр., С. Наливайка 1594–1596 рр., М. Жмайла 1625 р., П. Бута 1637 р., Я. Острянина 1638 р., Б. Хмельницького 1648–1657 рр., М. Залізняка 1768 р. З північного заходу на південний схід тим самим напрямком переміщувалися каральні війська Речі Посполитої (якщо повстанці не ховалися на Лівобережжі Дніпра). В результаті перемоги Б. Хмельницького в 1648 р. контроль козацького війська швидко поширювався на українські етнічні землі до ріки Случ («Знай, ляше, по Случ – наше»), Глухова, Полтавщини і від Південної Білорусі до Газікермена на Нижньому Дніпрі. Будь-яка державна влада прагне до максимально можливого поширення. Програма максимум гетьманства Богдана Хмельницького передбачала створення «Руського князівства» від Перемишля до московських кордонів.

Столицею української Гетьманщини 30 років (1648–1678 рр.) була цитадель правобережного козацтва Чигирин, що мала у себе за «плечима» Запоріжжя. Щодо територіальних цілей українських гетьманів, то вони ставили собі за мету звільнення з-під влади поляків етнічні українські землі. В 1655–1656 рр., коли Польща потонула у шведському «Потопі», українська армія за підтримки московського війська зайняла майже всі землі колишньої Київської Русі. Але сили були обмежені, і на перемовинах у Вільно з поляками 12 серпня–24 жовтня 1656 р. українська делегація домагалася встановлення кордону на півдні по Південному Бугу. Після смерті в 1657 р. Б. Хмельницького, сила якого визначалася могутністю народного гніву і ненависті до польського панування, єдина воєнна сила козацтва почала дробитися, що призвело до знищення воєнного потенціалу. Почався період Руїни 1663–1687 рр.

1657–1683 рр. можна назвати етапом дроблення воєнної сили і території Гетьманщини. В столичному Чигирині були вибрані тільки І. Виговський і П. Тетеря (1663), інші гетьмани на землях, підконтрольних Московії, Речі Посполитій або Кримському ханству: Ю. Хмельницький (1659), Я. Сомко (1662), І. Брюховецький (1663), П. Дорошенко (1665), Д. Многогрішний (1669), П. Суховій (1669), М. Ханенко (1669), І. Самойлович (1672), Ю. Хмельницький (1677).

Значення української воєнної сили в очах сусідів різко знизилось. Сфера дій і претензій будь-якого «ханського», «московського» і «польського» гетьмана почала визначатися активністю кримсько-турецького, московського чи польського протекторату. В Руїну 1663–1687 рр. українські воєнні сили розпадалися аж до розпилення, коли кожен козак вважав себе полковником, а сотник – гетьманом.

Востанні десятиліття XVII ст. найсильнішою воєнною відношенню (40–50 тис. у десяти полках) була Гетьманщина, що знаходилася під московським протекторатом, з населенням близько мільйона жителів на Лівобережжі, зі своїм адміністративним апаратом, кордонами і центром у Батурині.

Лівобережне українське військо складалося із запорозьких козаків і компанійських(найманих)загонів.Українськівійськовісилипідпорядковувалися гетьману та діяли за його наказами.

Малочислені були українські національні формування у збройних силах Московщини: Охирський, Харківський, Ізюмський, Сумський, Острозький полки на Слобожанщині, які володіли місцевою автономією і нараховували близько 12 тис. козаків. Розложистою (від Чигирин до пониззя Дніпра і від Уманщини до верхів'їв р. Самари) була степова вільна «нікому не підлегла» козача республіка низового Війська Запорозького (10–20 тис. козаків), визнана де-юре Річчю Посполитою і Туреччиною в 1686 р., і в 1700 р. Московщиною [Горобець, 1997, с. 36]. На Правобережжі козаці полки (5–10 тис. вояків) перебували у підпорядкуванні польського коронного командування. Вони мали захищати Волинь, не маючи права осідати там. Поляки постійно боялися їх переходу на сторону московитів або кримських татар. Їх центром був Немирів.

У межах четвертої частини України (від Дністра до Дніпра), що формально належала в 1672–1699 рр. Туреччині, козаки протурецької і протатарської орієнтації були притиснуті до Придністров'я і виставляли не більше 500 шабель [Гуржій, 1996, С. 88]. Вони намагалися закріпити свої позиції на Правобережжі Порта, заселяючи прикордоння вздовж Дніпра і Запоріжжя (Чигирин, Корсунь, Канев, Лисянка, Богуслав), обмежуючи Запоріжжя з трьох сторін, і навіть сподіваючись заснувати форпост у Перволочні.

Роздібнені частини України не мали можливості ні зберегти свою цілісність, ні конфедеративні чи федеративні відносини, а лише автономію під московським, польським або ж османським протекторатом [Сергієнко, 1997, С. 55]. Водночас потреба в авторитарності у гетьманів була тієї самої природи, що і в будь-яких державників світу. У червні 1658 р. гетьман І. Виговський знищив кілька тисяч жителів Полтавщини, прибічників М. Пушкаря, віддавши наказ віддати їх дружин і дітей татарам [Горобець, 1998, С. 310, 342].

Гетьмани намагалися обходитися без генеральних рад, обмежували права козачої старшини і ворогували з Січчю, що особливо проявилось під час гетьманування П. Дорошенка.

Сподівання П. Дорошенка поширити свій вплив до Мінська, Перемишля і Путивля не виправдалися – спроба обпертися на османську силу не знайшла підтримки в Україні. Проти виступили запорожці і поляки. Як наслідок влада П. Дорошенка ослабла і спиралася лише на Чигиринський і Черкаський полки, а згодом він склав із себе гетьманські повноваження на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича.

Однак османи не збиралися відмовлятися від України і влітку 1677 р. направили 40-тисячну армію на Чигирин. Турки привезли з собою нового ставленика, нового гетьмана Ю. Хмельницького. Внаслідок жорстоких боїв у липні–серпні 1678 р. Чигирин як центр Українського гетьманства був зруйнований. Південна частина Правобережжя України залишилася за турками і їх ставлеником Ю. Хмельницьким, у підпорядкування якого перейшли

Могилівський, Кальницький, Немирівський і Черкаський полки. В свою чергу, в 1679 р., зрозумівши, що в протистоянні з 15-мільйонною Османською імперією, яка втричі переважала чисельність Московщини, встановити контроль на Правобережжі не вистачить сил, Москва висунула утопічний план закликати козаків Ю. Хмельницького під сумісний московсько-польський протекторат.

З 80-х років на правому і лівому берегах Дніпра одночасно велась міжусобна війна: на правому – між «пропольськими» і «протурецькими» козаками, на лівому – між «промосковськими» і «протатарськими». У 1683 р. на Правобережній Україні козаки скинули з гетьманства Я. Драчинича, в той час, як молдавський господар Г. Дука скаржився в Стамбул, що у нього було відібрано Україна і Поділля, які Мехмед IV у 1681 р. приєднав до Молдови. Новий протурецький гетьман Г. Суліменко з 1684 р. намагався відбити у свого пропольського супротивника А. Могили Немирів. У 1685 р. він розгромив Г. Суліменка, але після цього з'явився новий гетьман Самченко.

В цей же час Варшава не відмовилася від претензій на Лівобережну Україну. Українські гетьмани на службі короля називалися «гетьманами Війська Запорозького Його Королівської Величності». Ян Собеський продовжував носити титул володаря Київського, Смоленського і Чернігівського.

Щоби убезпечити себе від турків буферною зоною і вивести Гетьманщину з-під влади московського царя, дипломатія Собеського висунула план утворення нової держави у Східній Європі з центром у Києві, в союз з яким нібито вступлять греки з Балкан. На московсько-польських переговорах 1684 р. поляки погоджувалися не вимагати передачі їм Києва, а Україну пропонували перетворити на буферну зону між двома державами. Тоді ж польський король запропонував Кримському ханству відділитися від Османської імперії і стати незалежним [Wojcik, 1983, S. 379].

У 1685 р. польсько-литовський сейм погодився відновити на татарському і московському пограниччі українські формування у складі збройних сил Речі Посполитої – сім козачих полків по 400-500 шабель з резиденцією наказного гетьмана Самуся в Немирові. Але у 1699 р. сейм постановив скасувати козацтво у межах Польщі. Коронним гетьманом Яблонським було наказано козацьким полковникам негайно розпустити козаків і здати укріплені міста польським командирам. У відповідь вибухнуло повстання українських полків, що тривало чотири роки і вилилося в могутній народний спротив, який польський уряд придушив з великими труднощами. У цей час, за наказом московського царя, лівобережний гетьман Іван Мазепа зайняв Київщину і виступив на допомогу царському союзнику – польському королю Августу II. Ця ситуація була використана Мазепою, щоб об'єднати частини України – Лівобережну і Правобережну. Ним було взято під свою опіку чотири правобережні (козацькі) полки та ще Чигиринський, Уманський і Могилівський полки. За умовами Прутського мирного договору Петра I з Туреччиною (1712 р.), цар змушений був вивести свої війська з Правобережної України. Це призвело до кінця історії правобережних козацьких полків.

Щодо Лівобережної України, то тут у 1687 р. внаслідок Коломацького перевороту замість І. Самойловича гетьманом української держави був обраний І. Мазепа, який підписав із московським урядом Коломацькі статті, що значно обмежували автономію Гетьманщини. Серед збройних сил наростало обурення щодо лояльності Мазеви до московського уряду. Українці змушені були збройно і господарчо підтримувати московський похід на Кримське ханство 1689 р., а також антиосманські азово-дніпровські війни Петра І в 1695–1699 рр. Ситуація з українським військом погіршилася з початком Північної війни, яке змушене було воювати за інтереси Росії [Крип'якевич, 1936, ч. І., С. 151].

З часом становище козацького війська ще більше погіршилося. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. законодавчим актом 1735 р. царський уряд затвердив поділ українських козаків, відповідно до особливостей їхньої участі у відбуванні військової служби, на дві групи: на заможний прошарок козаків, яких почали називати «виборними козаками», і на збіднілу категорію, за якою закріпилася назва «під-помічники», які не могли забезпечити себе необхідним оснащенням і тому вилучалися з козацького війська.

Пізніше, у 1784 р., російським урядом було скасовано козацький устрій України, хоча ще перед цим, у 1781 р., було запроваджено загальноросійський устрій у Гетьманщині, розділивши її на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що призвело до остаточної ліквідації полково-сотенного устрою.

Висновки. Починаючи з виникнення козацтва, поступово організовуються і його збройні формування, які пізніше, в часи Хмельниччини, переросли у збройну армію. Водночас у другій половині XVII ст. Україна, внаслідок громадянської війни, що тривала десятиліття, та постійної збройної інтервенції іноземних військ (т.зв. період Руїни) потрапила до сфери впливу сусідніх держав. Територія Лівобережної України з Києвом та Запорозжжя після Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. опинилися під владою Московської держави, а Правобережна Україна залишилась у складі Речі Посполитої (в 1699 р. до неї повернулося також і Поділля, яке знаходилося під владою Туреччини). Збройні сили України з цього часу знаходилися під протекторатом тієї чи іншої окупаційної сторони, інтереси яких вони змушені були захищати. В подальшому як з боку Польщі, так і з боку царського уряду робилося все, щоб повністю ліквідувати козацький полковий устрій. У 1699 р. польський сейм прийняв постанову щодо ліквідації козацтва у межах Польщі. Щодо Лівобережної України, то одним з останніх ударів по самобутній системі українського національного війська був указ імператриці Катерини II, за яким тутешнє козацтво переводилося на російські воєнні статuti. Варто зазначити, що національна революція середини XVII ст. дала поштовх до формування збройних сил Гетьманщини. Однак нові геополітичні трансформації сприяли тому, що Україна поступово підпала під вплив Московської держави, а тому ліквідація національних збройних сил стало питанням часу.

Література

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 226 с.
2. Брехуненко В. Роль українського козацтва у ґенезі донської козаччини та геополітичні інтереси України. *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ; Запоріжжя. 1997. С. 169.
3. Wojcik Z. Yan Sobieski 1629–1696. Warszawa, 1983. S. 379.
4. Горобець В. Запорозький кіш у політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.). *Запорозьке козацтво в Українській історії, культурі та національній самосвідомості*. Київ-Запоріжжя, 1997. С. 35, 36.
5. Горобець В. Мартин Пушкар. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Київ: Видавничий дім «KM Akademia», 1998. С. 310, 312.
6. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. С. 88.
7. Крип'якевич І. Історія українського війська. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. Ч. I. С. 151.
8. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ: Грамота, 2008. 203 с.
9. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. 83 с.
10. Окіншевич Л. Значкове військове товариство на Україні – Гетьманщині XVII – XVIII ст. Мюнхен. 1848. 231 с.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 1995. 621 с.

References

1. Apanovych O. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. [The Armed Forces of Ukraine in the first half of the seventeenth century] Kyiv: Naukova dumka, 1969. 226 p. (in Ukrainian).
2. Brekhunenko V. Rol ukrainskoho kozatstva u genezi donskoi kozachchyny ta heopolitychni interesy Ukrainy [The role of the Ukrainian Cossacks in the genesis of the Don Cossacks and Ukraine's geopolitical interests]. *Zaporozhke kozatstvo v ukrainskii istorii, kulturi ta natsionalnii samosvidomosti: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv; Zaporizhzhia. 1997. p. 169 (in Ukrainian).
3. Wojcik Z. Yan Sobieski 1629–1696. Warszawa, 1983. S. 379 (in Polish).
4. Gorobets V. Zaporozhian Kish in the Political Structure of Cossack Ukraine (Second Half of the 17th – Beginning of the 18th Centuries) [The Zaporozhian Cossack Kish in the Political Structure of Cossack Ukraine (second half of the XVII – early XVIII centuries)]. *Zaporozhian Cossacks in Ukrainian History*,

- Culture and National Self-Consciousness*. Kyiv-Zaporizhzhia, 1997. pp. 35, 36 (in Ukrainian).
5. Horobets V. Martyn Pushkar. Polkovodtsi Viiska Zaporozkoho. Istorychni portrety [Martyn Pushkar. Commanders of the Zaporozhian Army. Historical portraits]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademia», 1998. pp. 310, 312 (in Ukrainian).
 6. Hurzhii O. Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVII – XVIII st.: kordony, naselennia, pravo [The Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII – XVIII centuries: borders, population, law]. Kyiv: Osnovy, 1996. p. 88 (in Ukrainian).
 7. Krypiakevych I. Istorii ukrainskoho viiska [History of the Ukrainian army]. Lviv: Vydannia Ivana Tyktora, 1936. Ch. I. p. 151 (in Ukrainian).
 8. Krupnytskyi B. Hetman Mazepa ta yoho doba [Hetman Mazepa and his era]. Kyiv: Hramota, 2008. 203 p. (in Ukrainian).
 9. Mytsyk Yu. Hetman Ivan Vyhovskyi [Hetman Ivan Vyhovsky]. Kyiv: KM Akademiia, 2004. 83 p. (in Ukrainian).
 10. Okinshevych L. Znachkove viiskove tovarystvo na Ukraini – Hetmanshchyni XVII – XVIII st. [A significant military society in Ukraine – the Hetmanate of the 17th – 18th centuries]. Miunkhen. 1848. 231 p. (in Ukrainian)
 11. Smolii V., Stepankov V. Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politychnyi portret [Bohdan Khmelnytsky. A socio-political portrait]. Vyd. 2-e. Kyiv: Lybid, 1995. 621 p. (in Ukrainian).